

УДК 81'373.21:821.512.154
DOI: 10.36979/1694-500X-2024-24-6-86-89

ВОПРОС ТОПОНИМИИ В САНАТАХ АКЫНА МОЛДО НИАЗА

С.К. Наралиева, А.У. Акынбекова

Аннотация. С изменением общественного строя, развитием производства, культуры, науки, техники языковой словарный запас становится особенно изменчивым. Следовательно, не все слова в нашей разговорной речи имеют одинаковое значение. Некоторые из них теряют свой первоначальный смысл и приобретают другой смысл, другие слова начинают исчезать из языка, а некоторые становятся пассивными и не входят в активный словарь. Из исторических данных и фактов в литературных произведениях становится ясно, что исчезновение таких слов и их значений происходит в течение значительного периода времени. С этой точки зрения данная статья призвана на научной основе исследовать современное состояние изменения фонетики, лексико-грамматических элементов топонимов эпохи, описанных в санатах поэта Молдо Нияза, основателя кыргызской письменной литературы XIX века.

Ключевые слова: топоним; устаревшие слова; рукописная литература; диалекты; фонетика; лексико-грамматика.

МОЛДО НИАЗ АКЫНДЫН САНАТТАРЫНДАГЫ ТОПОНИМИЯ МАСЕЛЕСИ

С.К. Наралиева, А.У. Акынбекова

Аннотация. Коомдук түзүлүштүн өзгөрүшү, өндүрүштүн, маданияттын, илимдин, техниканын өнүгүшү менен шартталган тилдик сөздүк кор өзгөчө өзгөрүлмөлүү келет. Ошондуктан биздин сүйлөп жаткан тилибиздеги сөздөрдүн бардыгы бирдей эле даражадагы мааниге ээ боло бербейт. Анын ичинен айрымдары өзүнүн алгачкы маанисин жоготуп экинчи бир мааниге ээ болсо, кээ бир сөздөр тилден чыгып жок боло баштайт. Айрымдары пассивдешип активдүү сөздүк корго кирбей да калат. Андай сөздөрдүн жана анын маанилеринин жоюла башташы бир кыйла мезгилди ичине алган убакытта боло турган иш экени тарыхый маалыматтардан жана адабий чыгармалардагы фактылардан улам белгилүү болот. Ушул жагдайдан алганда, бул макалада кыргыз жазма адабиятынын баштоочусу Молдо Нияз акындын санаттарында сүрөттөлүп жаткан доордогу (XIX кылымда) жер-суу аталыштарынын тилдик өзгөчөлүктөрүн көрсөткөн фонетика, лексико-грамматикалык элементтердин азыркы өзгөрүш абалын илимий негизде иликтөө максатын көздөйт.

Түйүндүү сөздөр: топоним; эскирген сөздөр; кол жазма адабият; диалектилер; фонетика; лексико-грамматика.

THE TOPONYMY QUESTION IN THE POEMS OF THE POET MOLDO NIYAZ

S.K. Naraliev, A.U. Akynbekova

Abstract. Due to changes in social structure, development of production, culture, science and technology, linguistic vocabulary is especially changeable. Consequently, not all words in our spoken language have the same degree of meaning. Some of them lose their original meaning and acquire a second meaning. Some words begin to disappear from the language. Some become passive and are not part of the active vocabulary. From historical data and facts in literary works, it is known that such words and their meanings begin to disappear over time. This article is aimed at the scientific study of the current state of change in phonetic, lexical and grammatical elements indicating the linguistic features of land and water names in the poems of Moldo Niyaz, the founder of the XIX century Kyrgyz written literature.

Keywords: toponyms; obsolete words; manuscript literature; dialects; phonetics; lexico-grammar.

Топонимдер байыркы доорлордон бери аймактардагы элдердин тарыхый лексикасын, түпкүлүктүү жалпылыгын аныктоодо мааниси зор булак катары кызмат кылат. Андай мааниси, формасы, тыбыштык түспөлү жагынан өзгөрүүсүз сакталып келген жер-суу аталыштар кыргыз элинин XIX кылымдагы белгилүү жазгыч акыны Молдо Нияздын «Санат дигараст-тар» чыгармасында кеңири орун алат. Мисалы:

<i>Жаңы өспүрүм жааштыкта,</i>	<i>Арка журттун ичинде</i>
<i>Балачылык – мастыкта,</i>	<i>Абдандарды көргөнмүн.</i>
<i>Баары журтту аралап,</i>	<i>Жантай баатыр баласы</i>
<i>Жакшыларды көп көрдүм.</i>	<i>Шабдандарды көргөнмүн.</i>
<i>Башы: Токмок, Чүй, Талас,</i>	<i>Ат-Башынын чет-түбү</i>
<i>Кетмен-Төбө, Суусамыр,</i>	<i>Арпасыны көргөнмүн.</i>
<i>Кочкор, Жумгал, Ат-Башы,</i>	<i>Айбаты улук Кытайдын</i>
<i>Алай менен Анжиян,</i>	<i>Шарфасыны көргөнмүн.</i>
<i>Азизи көп Наманган,</i>	<i>Кашкардын үстү гүлбакта</i>
<i>Папташтуу Маргалаң</i>	<i>Ордосуну көргөнмүн [1, 6-б.].</i>

Жакшыларды көп көрдүм.

Муну менен топонимдик аталыштардын алгачкы формалары таптакыр өзгөрүүсүз сакталып калат деген ойдон алыспыз. Анткени менен коомдук түзүлүштүн өзгөрүшү, өндүрүштүн, маданияттын, илимдин, техниканын жана ошого байланыштуу адамдардын ички дүйнөсүнүн, көз карашынын өнүгүшү менен шартталган тилдик сөздүк кор өзгөчө өзгөрүлмөлүү келет.

Ошондуктан биздин сүйлөп жаткан тилибиздеги сөздөрдүн бардыгы бирдей эле даражадагы мааниге ээ боло бербейт. Анын ичинен айрымдары өзүнүн алгачкы маанисин жоготкону менен, экинчи бир мааниге ээ болот. Кээ бир сөздөр тилден чыгып жок боло баштайт. Айрымдары пассивдешип активдүү сөздүк корго кирбей да калат. Андай сөздөрдүн жана анын маанилеринин жоюла башташы акырындык менен бир кыйла мезгилди ичине алган убакытта боло турган иш экени тарыхый маалыматтардан жана адабий чыгармалардагы фактылардан улам белгилүү болот. Андай көрүнүштөр азыркы тилибизде жер-суу аттарына байланыштуу колдонуудан чыгып калган сөздөрдүн формаларында, лексикалык маанилеринде да байкалат. Алар белгилүү бир тарыхый доорлордо пайда болуп, коомдун өсүп-өнүгүүсүнө байланыштуу формасы, мааниси жана аталышы жагынан өзгөрүүлөргө дуушар болушат. Топонимдердеги мындай элементтер өткөн доордун руханий

эстеликтери гана эмес, ошол мезгилдеги тарыхтын, маданияттын өнүгүшүн, аймактагы тилдин жана анын диалектилик өзгөчөлүктөрүн, тилдердин өз ара катышуусун, коомдун өзгөрүүсүн чагылдырат.

Мисалы, Молдо Нияздын санаттарында «*Олуя-Ата, Пишпеге, Орус кафир ол кетти*» [1, 62-б.] деген ыр саптарындагы «Пишпек» топоними азыркы Бишкек шаарынын мурунку аталышы. Тактап айтканда, Кыргызстанда 1825-жылы Пишпек түптөлүп, 1868-жылы Пишпек кыштагы негизделген. Уезддин борбору Пишпекке өткөнүнө байланыштуу 1878-жылдын 29-апрелинде шаар статусун алган. Пишпек шаары 1924-жылдын октябрынан 1925-жылдын май айына чейин Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун административдик борбору болуп келген. 1885-жылы аталган шаарда туулуп-өскөн советтик аскер башчы Михаил Фрунзенин урматына Кыргыз ССРинин борбору 1926-жылы Пишпек аты Фрунзе деп өзгөртүлгөн. Фрунзе 1991-жылдын 1-февралында Кыргызстандын Жогорку Кеңешинин чечими менен Бишкек шаары болуп аталган. Бул топоним XVIII кылымда ушул аймакта жашаган мифтик баатыр Бишкек баатырдын ысымынан келип чыккан.

Тактап айтканда, Бишкек баатыр (1700–1755-жж.) XVIII кылымда жунгар (ойрот) баскынчыларына каршы согушта кыргыз армиясынын кол башчысы, эл башы болгон. Ал Бердике, Эр Садыр, Сатыке, Жайыл, Түктүү, Атаке, Эр Солтоной сыяктуу кыргыз баатырларынын башын бириктирип, чоң армия түзүп, жунгар (калмак) аскерлерин кыргыз жеринен сүрүп чыгарууда зор салым кошкон.

Молдо Нияздын санаттарында «*Урустөмдүгүң Урумга, Маалим болуп жетти эле*» [1, 64-б.] деген ыр саптары да кездешет. Мында «Урум» сөзү (арабча «Рум») – алыскы мамлекеттердин бири экендигинен кабар берет. Бул мисалды манасчы С. Каралаевдин вариантындагы Алмамбет Манаска келген түнү Манас түш көрүп, түшүн жорутуп жатып: «*Түшүмдү бузук жоруса, Уулу кетет Урумга, Кызы кетет Кырымга*», – деген ыр саптары тастыктайт [2].

Бул тилдик көрүнүш Х. Карасаевдин «Камус наама» сөздүгүндө да арабдын روم «бөлмө» сөзүнөн келип, алгач «Рум», андан кийин

Византия (1395–1453-жж.) деп аталган алыскы өлкөлөрдүн бири экендигинен кабар берет. Кийинчерээк тарыхта географиялык чөлкөм катары “Урум” грек, түрк жана башка Кичи Азиядагы калктарды туюндурган этноним болуп эсептелген. Орто кылымда караханийлердин көрүнүктүү аалымы Махмуд Кашгари өзүнүн «Түркий тилдер сөздүгүндө» (1072–1077-жж.) түрк элдери Румдан Мачинге (Кытайга) чейин кеңири аймакка таркаганын эскертет.

Кыргыз тилинде «Рум» антропоними протезаланып «Урум» болуп өзгөргөн. Себеби [р] үнсүз тыбышы менен башталган сөздөр түрк тилдерине мүнөздүү болбогондуктан, айтылышын жеңилдетүү үчүн алардын сүйлөөчүлөрү сөздүн башына үндүү тыбыш кошуп коюшкан. Бирок азыркы түрк тилинде «урум» жазуусу мурдагыдай эле бар экенине карабастан, эскирген деп эсептелет.

Аталган топоним кыргыз тилинде кеңири мааниде колдонулганын байкоого болот. Алсак, ошол жактан келген мылтыкты кыргыздар «урум мылтык» деп аташкан. Мисалы, *Уландар урум атсын деп, Урматка уртум батсын деп* («Манас») [3, 740-б.].

Ал тургай «урумда жок» деген кыргыз тилиндеги туруктуу сөз айкашы да ушул маанисинде колдонулган деп айтылат. Мисалы, *Айтматов – Кыргыздын урумда жок уулу эле* деп, эл оозунда айтылып жүргөн кеби, Айтматов дүйнөдө тендеши жок инсан экендиги тууралуу ойду туюндурат. «Манас» эпосундагы *Урумда жок мындай иш* [3, 236-б.] деген сөз айкашы укум-тукумдун салтында жок окуя деп, укум-тукумга өтүүчү, канга сиңген жөрөлгө катары да берилет.

“Олуя-Ата” – топоними кыргыздар жана ага жамаатташ элдер мекендеген жерлердин бири катары Молдо Нияздын чыгармасында кеңири кезигет. Мисалы:

Орус келип камады, Олуя-Ата, Пишпеге
Олуя-Ата, Чимкентти. Орус кафир ол кетти
[1, 38-б.].

Географиялык реалия катары Олуя-Ата (азыркы Жамбыл облустунда) – Казакстандагы шаар. XIX кылымдан 1936-жылга чейин Казакстандагы Тараз шаары казакча «Аулие-Ата», кыргызча «Олуя-Ата» деп аталып келген.

Ал эми Молдо Нияздын чыгармасындагы «Франк» – топоними латын тилинен «Frankia» (лат. Francia) же «Франктар өлкөсү» деген сөздөн келип, Рейн дарыясынын төмөнкү жана ортоңку агымын бойлоп жашаган жана анын астында белгилүү болгон герман урууларынын атынан келип чыккан жалпы этноним [4]. V–VI кылымдарда франктар тарыхта Галлияны басып алып, ал жерде Франк мамлекетин (лат. Regnum Francorum) түзүшкөн. IX кылымда ошол эле этнонимден «Франция» (Франция) аталышы калыптанган, ал адегенде Сенанын түндүгүндөгү аймакты, андан кийин кыйраган Франк мамлекетинин айрым бөлүктөрүн белгилөө үчүн колдонулган [4]. «Франк» этноними кыргыз тилинде «эркин» деген маанини түшүндүрөт, анткени Галлияны басып алгандан кийин франктар гана салыктан эркин болгон [4]. Алар соода-сатыкты эркин жүргүзгөндүктөн андагы өндүрүлгөн буюмдар дүйнө жүзүнө бир кыйла кеңири тарагандыгын Молдо Нияздын ыр саптарынан байкоого болот: *Кафирда болот бут деген, Франкнан келет чыт деген* [1, 38-б.].

«Ооган» топоними Молдо Нияздын санаттарында кыргыздарга жакын жайгашкан мамлекет, өлкө жана андагы жашаган эл катары кеңири учурайт.

Оогандар деп азыркы Афганистандын же кыргызча Ооган өлкөсү менен анын эли аталат. Акындын санаттарында көп окуяларда кеңири баяндалат. Мисалы: *Франк менен Ооганнын, Намы келет, өзү жок* [1, 59-б.].

Азиянын түштүгүндө орун алган Индия мамлекетинин аты XV–XIX кылымдарда Орто Азия жана Казакстан өлкөлөрүндө жашаган түрк тилдүү мусулман элдер колдонгон чагатай тилинде «Хиндистон» деп аталарын Алишер Навоинин чыгармаларынан көрүүгө болот: *Кузидин зулф агар тулгонди, тонг йук, Ки солмиш турк Хиндистонга ягмо* [5, 37-б.; 6]. Ал эми биз изилдөөгө алган Молдо Нияздын санаттарында кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайыкташтырылып «Индустан» формасында колдонгонун байкоого болот. Мисалы: *Ыстык-Көл барып балалап, Индустан кетет куш деген* [1, 37-б.].

Мындай мисалдардын дагы бир нечесин кезиктирүүгө болот, бирок XIX кылымда өз

чыгармаларын калтырып кеткен Молдо Нияз акындын «Санат дигарасттар» чыгармасында байыркы *Ыстык-Көл*, *Урум*, *Олуя-Ата*, *Франк*, *Индустан* деген жана башка аталыштар дагы тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурап, кыргыз тилинин нормасына ылайык колдонулган. Андай топонимдердин айрымдары азыркы кыргыз адабий тилинде фонетикалык жаңы түр алып, *Бишкек* (*Пишпек*), *Тараз* (*Олуя-Ата*), *Рим* (*Урум*), *Франция* (*Франк*), *Ысык-Көл* (*Ыстык-Көл*), *Индия* (*Индустан*) болуп айтылат.

Белгилүү изилдөөчү В.А. Никонов: «... энчилүү аттар сөздүн кимдер тарабынан берилгенин аныктап турат. Энчилүү жер-суу аттары ошол жерлерге бекитилип калгандыктан, алар аркылуу белгилүү аймактагы байыркы тилди калыбына келтирип, мейкиндикте таралуу чек арасын аныктоого болот. Бул аталыштар көпчүлүк тилдерден эрте пайда болгон» [7], – деп айткан. Мындан сырткары, географиялык аталыштардын жылып жүрүүсү кайсыл гана аймакта болбосун элдин миграциясын, түрдүү этностордун үстөмдүгүнүн алмашуусун да чагылдырат. Башкача айтканда, Кыргызстандын аймагы жана ага жанаша жашаган мамлекеттердин топонимиясында узак мезгилдер бою из калтырган татаал тарыхый окуялардын чордону болуп келет.

Жыйынтыктап айтканда, топонимдер өткөн доордун руханий эстеликтери гана эмес, ошол мезгилдеги тарыхтын, маданияттын өнүгүшүн,

аймактагы тилдин жана анын диалектилерин, тилдердин өз ара катышуусун, мамлекеттин өсүп-өнүгүүсүн чагылдырып турган өтө баалуу тарыхый эстеликтер катары кызмат кылат. Ушул өңүттөн алганда, биз изилдөөгө алган Молдо Нияздын санаттарында кездешкен топонимдердин көпчүлүгү – жалпы кыргыз тилинин лингвистикалык мыйзам ченемдерин изилдөөгө жана кыргыз тилинин номинативдик катмары катары тилдин байыркы формасын аныктоого лингвистикалык баалуу булак болуп берет.

Поступила: 19.03.24; рецензирована: 03.04.24;
принята: 05.04.24.

Адабияттар

1. *Молдо Нияз*. Санат дигарасттар / түз. О. Сооронов. Бишкек: Учкун, 1993. 175-б.
2. *Жумалиев С.С.* «Манас» эпосунун лексикасынын хроно-топологиялык стратификациясы / С.С. Жумалиев. Бишкек, 2015. 206-б.
3. *Карасаев Х.* Камус наама: (Араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен ошуп келген сөздөр жана көөнөргөн сөздөр) / түз. Х. Карасаев. Бишкек: Шам, 1996. 854-б.
4. *Асанов У.А.* «Кыргызстан» Улуттук энциклопедиясы / У.А. Асанов. Бишкек, 2015. 7-т. 832-б.
5. *Навои А.* Хазойинул-Маонии. I Газаллар / А. Навои. Тошкент: Узбекистон, 1960. 30-б.
6. *Акынбекова А.У.* Чагатай – кыргыз – осмон тилдеринин кыскача сөздүгү / түз.: А.У. Акынбекова, К.А. Куламшаев. Бишкек, 2019. 275-б.
7. *Никонов В.А.* Введение в топонимику / В.А. Никонов. М., 1965. С. 48.